

Kartoffeltyskerne

– vellykket indvandring eller national konflikt?

Niels Kayser Nielsen

Historien om kartoffeltyskerne adskiller sig på flere måder fra andre historier om indvandring til det danske samfund. Først og fremmest derved at denne indvandring er kommet til på statsligt initiativ – i form af op-søgende arbejde. For det andet derved at man her fokuserer på én bestemt gruppe og deres karakteristika (som kontrast kunne man stille sig spørgsmålet om, hvorfor man ikke taler om »reformembedsmandstyskerne« eller »roepolakkerne«?), og for det tredje derved at der er gået mytologi i fænomenet – på godt og ondt.

Tilsyneladende er det en succes-historie og et eksempel til efterfølgelse – her er der tale om en vellykket integration: de fremmede lærte os noget, som vi senere har haft glæde af. Men som altid, når man har med myter at gøre, stiller historikere sig skeptisk an og insisterer på en modstilling mellem overlevering og

(bestræbelse på) sandhed (Warring 2001). Således også her.

Myten om kartoffeltyskerne skal der i første omgang ikke gøres nævneværdigt ud af: at det var dem, der bragte kartofflen til Danmark og dermed skabte grobund for, at nødvendighedens rige kunne overståes – jf. Tegners gamle diktum om freden, vaccinen og poteterne som forudsætning for Sverige tilbagerobring af Finland inden for rigets grænser; efter 1809. Kartoffelmyten ved vi i dag ikke holder vand (Kayser Nielsen 2000). Lad os derfor i første omgang koncentrere om de faktiske forhold vedr. deres indvandring. Derefter følger en omtale af kartoffelspørgsmålet, som afslutningsvis fører ud i en perspektivering til merkantilistiske statsinteresser og til forskningen i nationalisme i 1700-tallet.

Indledningsvis kan der være grund til kort at nævne et par træk

Niels Kayser Nielsen (f. 1949), lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Har udgivet en lang række bøger og artikler om bl.a. madkultur, kropskultur, nationalismehistorie, idræts-historie og engelsk social- og kulturhistorie i 19. århundrede. Arbejder i øjeblikket med Nordens historie i mellemkrigstiden.

af forskningssituationen. Emnet kan siges at være relativt godt udforsket. Den, som har publiceret mest på området er Valdemar Andersen, i bøgerne om Alheden fra 1953, om hedesognet Vorbasses historie fra 1964 og sammenfatningen i form af værket *Den jyske Hedekolonisation* fra 1970 (Andersen 1970). Endvidere foreligger der flere ældre studier i de amts-historiske årbøger, ikke mindst Vejle Amts, samt en fersk artikel i Ribe Amts Årbog 2000 om kartoffeltyskerne i Skjoldbjerg ved Randbøl (Kristensen 2000). Endvidere må nævnes Jeppe Aakjærs grundige studier i emnet, baseret på minutiøse kildestudier i Landsarkivet i Viborg. Når han og Laust Kristensen fremhæves, skyldes det, at vi her får tegnet et mindre flatterende billede end ellers. Der er en vis tendens til, at kartoffeltyskerne portrætteres lyserødt og som en gruppe, det var synd for. Også Peter Henningsen har (jf. nedenfor) forsket i sagen.

Som denne korte omtale af historigrafien tilkendegiver, er kartoffeltyskerne ikke én gruppe, som allokeres samlet. Nærmere bestemt er der tale om en række forskellige bosættelser, hvoraf de to største er henholdsvis den på Alheden omkring Havredal og Grønhøj og bosættelsen mellem Randbøl og Vorbasse, herunder også den omtalte i Skjoldbjerg. Der var også tysk bosættelse på Skygge Hede ved Engesvang syd for Alheden. Der er derudover tale om andre mere spredte bosættelser, bl.a.

på Sjælland. De lades her ude af billedet. Men hvor kom de så fra, kartoffeltyskerne?

Fra Tyskland

Disse tyskere – nogle var jordbrugere, andre håndværkere og ikke så få aftaktede soldater – kom på Frederik d. 5.'s, eller rettere hans regerings initiativ til Jylland fra Rhin- og Mainegnene, især Pfalz, Darmstadt og Würtemberg, i årene 1759-1761. Kongens to hovedrådgivere overhofmarskal A.G. Moltke og udenrigsminister J.H.E. Bernstorff havde kontakt med den i Frankfurt am Main virkende J.F. Moritz, der som legationsråd gennem flere år sendte en række indberetninger til København om politiske og økonomiske emner. Fra egnene omkring Main og Rhinen, et af de traditionelt hårdest ramte krigsområder i Centraleuropa, var i årene forud udvandret i tusindvis af folk, bl.a. til Amerika. I 1747 havde Frederik 2. af Preussen udsendt hvervningsplakater i disse egne med henblik på rekruttering af folk til genopbygning af hans ødelagte områder. Tyskeren von Justi, der i slutningen af 1750'erne virkede som »Koloniinspektør« i København, synes også at have bidraget til sagen. Fridlev Skrubbeltrang omtaler, at han i marts 1758 dristigt anbefalede, at man indkaldte 10.000 tyske kolonister i løbet af 10 år. Er det mon derfor, Skrubbeltrang omtaler ham som »mirakeldoktor«? (Skrubbeltrang 1966: 23).

Med Moltke som leder af kolonisationen og Moritz som mellemmand begyndte den danske hvervekampagne i maj 1759 med indrykkelse af en annonce i den lokale avis. Heri lovede Moritz guld og grønne skove, nærmere bestemt permanent tiendefrihed, skatte- og afgiftsfrihed i tyve år, ægtfrihed, rejsepenge samt foder og sædekorn de første år. Disse løfter var ikke nye.

Nærmere bestemt havde der været initiativer i gang – på dansk jord – allerede tidligere i 1700-tallet. Aakjær har nøje undersøgt de allertidligste initiativer. I en forordning af 23. maj 1723 opfordredes danskere til at bosætte sig på heden med henblik på opdyrkning af den. Denne opfordring blev fulgt op af en ny forordning af 30. november 1751, udstedt af Frederik 5., hvori der bl. a. blev lovet 20 års skattefrihed og, som noget nyt, tiendefritagelse (Kristensen 2001: 196). Som led i koloniseringen truede kronen med ekspropriation af en række hedegårde i Midtjylland, hvor bosættelse af opdyrkningspionerer skulle finde sted. Initiativtageren hertil var den tyskfødt Ludvig von Kahlen.

Imidlertid var denne lokkemad ikke tilstrækkelig til, at danske bønder bed på krogen. Som Peter Henningsen har påpeget i sin bog *Hedens hemmeligheder*, skal årsagen formodentlig, udover velkendt bondekonservatisme, også søges i den omstændighed, at hedeboenderne forstod at

tilgodegøre sig heden uden at opdyrke den (Henningsen 1995: 77 ff.). Det var tilsyneladende ikke muligt at formå danskere til at gå i gang med forehavendet.

Skulle der sker opdykning, måtte man da gå andre steder hen. Her rettedes blikket mod nogle familier fra den brandenburgske koloni i Fredericia, der tilsyneladende havde en vis erfaring med hedeopdyrkning hjemmefra, men heller ikke disse bed på krogen. Altså søgte man så udenlands, til Tyskland. Den gængse forklaring er, at man regnede med, at Syvårskrigen ville fremme lysten til udvandring – under forudsætning af, at rejsemålet fremstod attraktivt. Man opererede med andre ord med det, der senere skulle gå under betegnelsen »push and pull-effekten«. Men man skal i den forbindelse også have in mente, at hvervning i Tyskland ikke var et ukendt fænomen. Også den danske hær hvervede soldater flere steder i Tyskland som supplement til landhærmilitsen, herunder også i Rhin-egnene (Skjold Petersen 2001).

Under alle omstændigheder gav foretagendet pote; en ikke uvæsentlig faktor i den forbindelse kunne være, at J.F. Moritz som udvandringsformidler fik procenter af det antal, han sendte til Jylland (Henningsen 1995: 88). I hvert fald fik han succes med sit forehavende: i løbet af 1759-60 resulterede hvervekampagnen i, at ca. 275 tyske familier drog af sted til Jylland.

Ankomsten

Alt tegnede lyst, da den første gruppe drog af sted sommeren 1759. Allerede midt i oktober 1759 ankom de første fra Rhein-Hessen. De, der ankom søværts, var forståes de første. Fra Lübeck til Aarhus. Her vidste man ikke rigtigt, hvad man skulle stille op med dem. Der var ikke sørget for logi etc. for dem, men de blev forsynet med penge og en smule af andre fornødenheder. Derefter fulgte det i kartoffeltysker-forskningen så hyppigt omtalte møde i Knudstrup Kro 24. oktober 1759 mellem tyskerne og statsembedsmændene Hans de Hoffman og Andreas Diechmann, hvor begge parter skulle føle hinanden på tænderne, og hvor de første chok hos begge parter melder sig. Af referatet af mødet fremgår det, ifølge Aakjær, at de to danskere straks erfarer, at det ikke er erfarne hedeopdykere, man har med at gøre, men vinbønder og folk med forstand på kastanjetræer, samt at Moritz i Frankfurt har lovet dem alskens herligheder, som det vil være svært at leve op til.

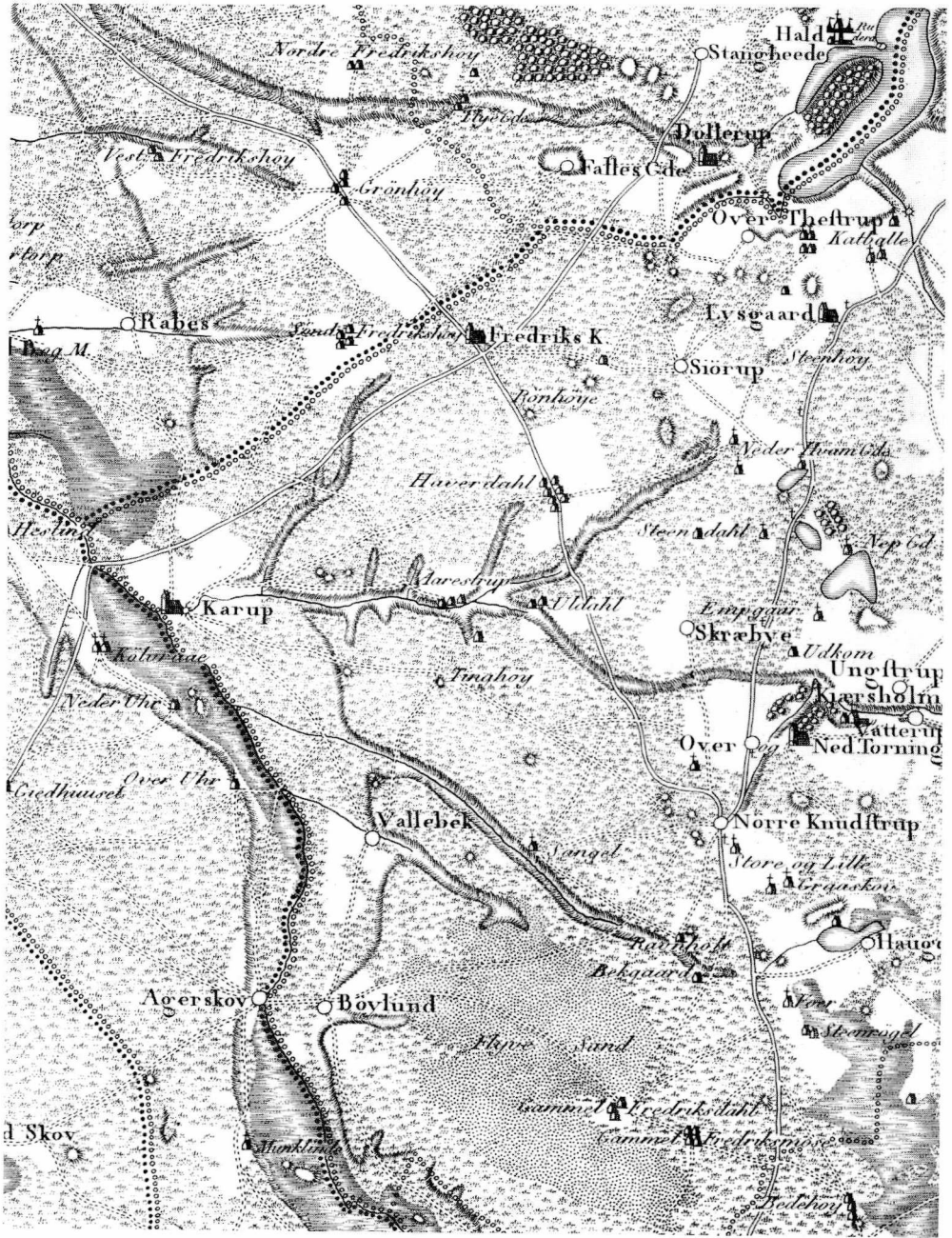
Efter et par dages rundvisning på heden vendte man så tilbage til Viborg, hvorefter de Hoffman ved hjemkomsten til sit domicil på Skerrildgaard ved Horsens erfarede, at den næste sending tyskere var ankommet til Fredericia 27. oktober

1759. 13 familier og 51 personer i alt. Blandt disse var den Christoffer Rau, der siden skulle give anledning til så megen besvær for de danske myndigheder.

De Hoffman vedblev at være tilsynsførende med de tyske kolonister, men den daglige funktion som hederundviser og bosættelsesansvarlig for Alheden overtages af Ditlev Trap-paud; amtmand over Dronningborg, Silkeborg og Mariager Amt 1730-68. Aakjær har nøje gransket brevvekslingen mellem de Hoffman og Trap-paud og det er sidstnævntes breve, der i det følgende bygges på. De må formodes at have en betydelig kilde-mæssig værdi – omend Aakjær gengiver dem selektivt.

Den samme skuffelse som på Alheden erfor de tyskere, der efter ophold i Kolding og Fredericia ved ankomsten til Randbøl Hede sidst i oktober samme år indså, hvilke øde egne af Danmark, de var blevet udset til at kolonialisere: den vidtstrakte hede indbød ikke til megen optimisme. Jordsmonnet var elendig; der manglede de frugtbare enge, som ellers i Midt- og Vestjylland fungerer som »agers moder«; der var hverken vand eller brønd, og tilmed hærgede sandflugten og flyvesandet. Ikke at undre på, at mismodet bredte sig.

Alheden omkring Frederiks sydvest for Viborg, fra Videnskabernes Selskabs Kort 1800, Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV. ▶

De danske myndigheder har måske heller ikke følt sig helt sikre på tyskerne. Det er ikke uinteressant at hæfte sig ved, at man lægger deres rejserute til Viborg fra Aarhus over Randers. Ifølge Aakjær for at undgå fristelserne fra kroerne i Midtjylland (Aakjær 1919: 669). Har man allerede lugtet luntten? I hvert fald var de første år på Alheden præget af store alkoholproblemer. Det fremgår tydeligvis af de ovennævnte undersøgelser, at tyskerne var et blandet folkefærd: nogle var solide; andre var vindbøjtler og plattenslagere – og alle var underlagt særdeles barske sociale vilkår. De måtte starte helt fra bunden. Det kneb med at skaffe vand, husene blæste omkul, man levede på statens nåde og unåde, der var indbyrdes konflikter og slagsmål, naboerne var skeptiske. Ikke sært, at nogle faldt i druk.

Aakjær angiver i øvrigt – med hjemmel i Trappauds breve – at der blandt årsagerne til den yderst turbulente begyndelse på Alheden også må kaluleres med dårlig dansk rådgivning; udover tyskernes indbyrdes uenighed og deres manglende forudsætninger for hedeopdyrkning, for så vidt som de var håndværkere, frugtavlere, vinbønder etc. Én af de danske indvandrings»konsulenter«, bygningsinspektør Henning Stiwitz, synes at have udviklet et godt blik for projektmageri (dette er Trappauds formulering). Fx havde han planer om anlæggelsen af en papirmølle ved Karup å, som dog aldrig blev realise-

ret. Bl.a. dette gjorde det muligt gennem flere år at få tilført betydelige summer til disse projekter, som han så i sin tur ved at stå på god fod med tyskerne, bl.a. ved tilsyneladende at tage del i drikkeriet i Christoffer Raus smugkro, også fik andel i. Sommeren 1763 forbydes da også al ud salg af spiritus til kolonisterne (Aakjær 1919: 705).

Henning Stiwitz var tidligere lakaj hos enkedronningen og blev 22. august 1760 ansat som inspektør over kolonisationen på Alheden (Aakjær 1919: 676, note 1). Hans embedsførelse kritiseres voldsomt af Trappaud, som er af den gamle skole, hvorimod Stiwitz tilsyneladende tager tingene mere gelinde. I den forbindelse kan man dog heller ikke se bort fra, at Trappaud synes at have virket for at indplacere sin egen svingersøn i Stiwitz' stilling. Under alle omstændigheder synes Stiwitz og Rau, ifølge Trappaud, at være »intime Venner« (Aakjær 1919: 677). I den forbindelse kan Trappaud ikke dy sig for en besk bemærkning. 6. december 1760 skriver han: »Naar Kongens Penge ophører vil det først vise sig, hvormange Kolonister Kongen har«. De ord skulle siden blive opfyldte. Om Stiwitz har han intet godt at sige; han betegnes snart som »kyllinge-hoved«, snart som »orakel«, snart som »vindmager«. Det hedder sig om »kyllinge-hovedet«, at han går »trimeltyk med Projecter«. Skrevet juleaftensdag 1760. Det er i sandhed hårde ord i julen.

Et andet svagt kort i den danske administration var Søren Thestrup, der var kasserer for kolonisationen. Han erstattes ganske vist allerede 1761 med en anden inspektør, men ender sine dage i 1763 med at være blevet afsløret i som kassebedrøver.

Hvorvidt det forholder sig som Aakjær og Trappaud angiver: at tyskerne blev vildført og strøget med hårene af danske intriganter, kan næppe afgøres endeligt, men at der har været tale om et noget voldsomt og vidtløftigt folkefærd, er der næppe tvivl om. Laust Kristensen skildrer således en retssag i Fredericia som følge af et værtshusslagsmål, hvori tyskerne var indblandet – men de nærmere omstændigheder herom kan vist ikke angives (Kristensen 2000: 203 f.). At danskerne ofte har udæsket tyskerne er der ikke grund til at betvivle – om end, som vi skal se nedenfor, det næppe var af nationalistiske årsager.

Men tyskerne kunne også godt selv. Det florerer med sager om ærekrænkelser og jalousidramaer – og et enkelt mord som følge af ægteskabelige krænkelser var man også vidne til. 29. juli 1761 anfører Trappaud, at »4 Kolonister har drevet deres Stude ud paa Rabis Mark, og ilde slaaet en Bonde i Rabis« (Aakjær 1999: 687). Af andre kilder fremgår det, at bonden ville få livsvarige mén heraf. Håndværkerne nægtede rask væk at komme ud på Alheden med materialer, da tyskerne stjal med arme og ben og truede dem med tørre tærsk.

Drabet fandt sted i november 1762. Den dræbte var kolonisten Diessendaller eller Decfendehler (de Hoffmans angivelse af navnet); hans rigtige navn er utvivlsomt Andreas Diefenthaler. Han var kommet til Danmark allerede i 1756, hvor han arbejdede som væver i Odense. Ved rygter om tysk kolonisation i Jylland flyttede han hertil, hvor han sluttede sig til Raus parti i de indbyrdes konflikter blandt tyskerne på Alheden. En af Raus modstandere var den anden kroholder i Havredal, Baltzar Barthold. Sammen med Diefenthaler havde denne og to andre mænd været i Viborg og var der på Peter Linds værtshus blevet uenige. Uenigheden gjaldt enten en »Bancoseddel« eller beskyldninger om, at væver Diefenthaler uretmæssigt havde tilranet sig dagpenge, som tilkom en af de tre andre (kilderne er uenige herom).

Ved det efterfølgende forhør i Knudstrup 9. 11. 1762 drak parterne sig fulde, og det føg i luften med beskyldninger om »Horeri« o. l. På vejen hjem kom man i slagsmål, hvorved de tre ovennævnte tærskede Diefenthaler til døde på vejen mellem Knudstrup og Havredal (Andersen 1975: 130). De blev efterfølgende alle tre arresteret, men under uklare omstændigheder (vagtforsømmelse eller bestikkelse?) lykkedes det alle de tre anklagede at flygte. Retssikkerheden var taberen; til gengæld blev kolonien ét problem mindre – og Rau slap for besværet med en konkurrent.

Det lyder alt sammen ganske voldsomt, men af studier i samtidens kriminalitetshistorie kan man overtyses om, at ærekrænkelser var ganske hyppigt forekommende i datidens samfund. Eva Österberg har argumenteret for, at når småforbrydelser som en lussing, et ryk i håret og en afslået hat kunne havne i retten, var årsagen, at de var krænkende. Æren var blevet såret (Österberg 1994: 46). Det samme viser bl.a. Lotte Dombernovskis studier på dansk grund; for slet ikke at tale om Heikki Ylikangas' bog om de finske knivjunkere i 1800-tallets Österbotten, hvor problemet med de vanskelige næstældste sønner og deres manglende ejendomsære, som følge af at de ikke arvede gård, resulterede i en massiv kriminalitet.

Vedr. drikfældighed anfører Dombernovski i øvrigt historien om branden i Jacob Hansens gård i Hesselager på Sydfyn en januaraften 1805, hvor sogne- og brandfogeden var så beruset, at han ikke kune deltage i slukningsarbejdet. Men det var han ikke ene om. Det var efter sigende ikke muligt at opdrive en eneste ædru mandsperson i Hesselager den aften (Dombernovsky 1975: 185). Af Niels Blichers velkendte topografiske beskrivelse 1795 af Vium præstekald lidt øst for Alheden, som – bevarer – ikke er den mest pålidelige kilde, idet Blicher er en ganske almuekritisk person, fremgår det, at »de ulyksalige Kroer« forårsager drikfældighed, slagsmål og vrøvl i ægteskaberne (Blicher 1978: 139).

Kartoffeltyskerne har næppe været værre eller bedre end andre. Ifølge Trappaud ser det endda ud til, at det først er efter nogen tid i Danmark, at de lærer at drikke brændevin, idet de den første tid mestendels drak vin (!).

Sommeren 1763 tog Rentekammeret imidlertid skeen i den anden hånd og nægtede fremover at udbetale de hidtidige store summer til kolonisterne. Forplejnings- eller dagpengene og fourageringsleverancerne skulle ophøre pr. 29.9. 1763. Dette synes dog ikke at være blevet effektiviseret før 1765, idet høsten 1764 gav et aldeles ringe udbytte. 68 udelige familier ønskes sendt væk – med feltskærer, »chirurgus« og barberer Rau i spidsen. Man havde fået nok af de evindelige problemer og den konstante kræven ind. At Rau de facto er rejst bort, fremgår af et af ham afsendt brev fra Skt. Petersborg til de resterende kolonister; han er på vej til Volga-området og til nye æventyr (Andersen 1970: 176). Under alle omstændigheder var 1765 to-tredjedele af de oprindelige kolonister bortrejst.

Randbøl-egnen

En ting er imidlertid situationen på Alheden, men hvorledes så det ud sydpå på Randbøl Hede. Også her synes der at have været store problemer. Men retteligen bør man her skelne mellem tre forskellige bosættelser: Frederiksnåde med katolske familier, Frederikshåb med refor-

Området omkring Randbøl Hede nordøst for Vorbasse, fra Videnskabernes Selskabs Kort 1804, Copyright Kort & Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

merte tyskere og Skjoldbjerg, der blev omdøbt til Moltkenberg – efter A.G. Moltke – med protestantisk bebyggelse (Henningsen 1995: 89).

De første kolonister ankom i oktober 1760 for at besigtige forholdene, som her ikke var bedre end ved Viborg. Det ser da heller ikke ud til, at de har tilbragt vinteren på heden; men snarere i Fredericia. Men i løbet af foråret og sommeren 1761 var der opført huse alle tre steder på Randbøl Hede. Laust Kristensen, som har undersøgt Moltkenberg-kolonien, har fremanalyseret, at der her boede 26 familier i 1761. To år senere er der imidlertid kun 15 kolonister tilbage. 12 familier er enten rejst eller blevet

sendt bort. Og yderligere to år senere i 1765 er der i Moltkenberg kun en kolonistfamilie tilbage. I løbet af årene 1761-65 ophørte Moltkenberg da med at være en tysk bebyggelse. Danske bønder overtog gårdene. Til gengæld var det tyske islæt i de to øvrige kolonier på Randbøl Hede fortsat betydeligt, ligesom på Alheden.

I 1762 var de tyske kolonister flyttet fra deres lyngtørvshytter til nye gårde. Ved nytår 1764 kunne de Hoffman stolt meddele, at der var opført 43 gårde, alle bestående af 8 fag beboelse og otte fag udhus (Henningsen 1995: 90). I øvrigt gjorde der sig også det forhold gældende på Randbøl Hede, at danske bønder ef-

ter 1765 synes at have købt de af staten til tyskerne erhvervede, men nu forladte gårde, således at der har været mindre adskillelse mellem danske og tyske hér.

Årsager til bortrejsen

Men hvorfor forsvandt så mange af tyskerne? Der anføres flere grunde. Bl.a. at der blev propageret blandt dem for en helt ny og bedre tilværelse; denne gang i Rusland. Hertil synes 90 familier af de tyske at være rejst i 1765. Andre har nok følt sig fristet af Syvårskrigens ophør 1763, og har måske følt sig mere draget til hjemstavnen, da rygtet om fred nåede dem. Man kan næppe heller se bort fra kvægsygens betydning. Denne ramte de sårbare tyske kolonigårde ekstraordinært hårdt. Endelig synes det ikke at være uden betydning, at de økonomiske vilkår ikke var gunstige:

Den udlovede skattefrihed stod ganske vist ved magt, men alligevel afholdt den danske stat sig ikke fra i 1762 at opkræve en ekstraskat, som selvsagt vakte et ramaskrig (Kristensen 2000: 205).

Men nok så vigtigt var det måske, at dagpengene faldt endeligt bort i 1765. Man mente, at det nu var på tide, at kolonisterne skulle klare sig selv. Allerede ved halveringen i 1763 synes der at have været en vis opbrudsstemning i kolonierne. Denne blev yderligere forstærket af Katari-na den Stores loven guld og grønne skove i tilfælde af udvandring til Rus-

land, hvilket synes at have tiltrukket adskillige, som så sluttede sig til de i forvejen boende Volga-tyskere.

Men de tilbageværende tyskere viste til gengæld, at de trods alt de godt kunne klare sig selv. Deres liv kom ikke til at adskille sig væsentligt fra de øvrige danske bønders. Det var hårdt slid med opbrækning af jorden, et nøjsomt liv med få og sparsomme fornøjelser. For tyskernes vedkommende synes handel og hyppige markedsbesøg at have været én af dem. Det som jorden var bedst egnet til, efter at mor-laget var skrællet bort, var kartoffelavl. Det var denne afgrøde, der blev tyskernes redning, og som for eftertiden har givet dem navnet »kartoffeltyskere«. I Hans de Hoffmans 20 sider store *Samtale angaaende Hedernes Dyrkning* opsummerer forfatteren Alhedens kolonisationsarbejde ved følgende opgørelse fra 1780: der er på Alheden 22 landsbyer med 86 gårde og 440 sjæle, som blandt meget andet har avlet 389 tøn-der kartofler (de Hoffman 1780: 4). En synsforretning fra 1788 oplyser, at kolonisternes avling og drift er på højde med de andre omliggende bønderbyer, så »kolonisterne nu gerne kan henlægges under amtets øvrige beboere« (Andersen 1970: 206). Som de Hoffman anfører, skyldes dette ikke mindst kartoffelavl. I 1839 skrev St. St. Blicher uskromtet, at »Uden Kartøflerne kunde Colonisterne ikke bestaa« (Blicher 1839: 91). Det lyder ikke usandsynligt: Kornsalgsperioden har næppe haft den store

betydning i disse egne, og de enge, der andre steder i Midt- og Vestjylland kunne danne basis for høhøst og dermed kreaturhold og studeeksport, var der ikke mange af. Kartoffeltyskerne har været lige så rige og især fattige som deres danske naboer. I 1852 tog så staten konsekvensen og solgte fæstegårdene til deres tyske brugere; på lempelige vilkår: 150 rdl. pr. tønde hartkorn.

– Men hvordan kom de i gang med kartoffelavl?

Inspiration fra Fredericia

Til besvarelse af dette spørgsmål, må man holde sig for øje, at ovennævnte de Hoffmans værk ikke den ældste beretning om kartoffeltyskerne på den jyske hede. Vi har andre tidligere, der alle stammer fra 1762. Det gælder en indberetning om koloniernes tilstand, beroende i Landsarkivet i Viborg, Fortalen til *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, bd. 6 samt Ludvig Holbergs *Danmarks og Norges gejstlige og verdslige Staat*. Heri omtales, at de har en have, hvor der allerede vokser bønner, ærter og kartofler. Altså kan vi indskrænke vores undersøgelsesperiode til tiden mellem 1759 og 1762. Det er tilsyneladende i disse år, kartoffelgennembruddet i Midtjylland sker. – Men hvad sker der mere konkret?

Her er Valdemar Andersen den, der i sin bog *Den jyske hedekolonisation* med størst kildekritisk omhu har undersøgt sagsforholdene. Valdemar Andersen har bl. a. interesseret

sig for Johan Gottfried Erichsen og og skriver om ham, at »sandheden om kartoffelens introduktion på de jyske heder synes at placere den vidtspændende dr. Erichsen som initiativtageren« (Andersen 1970: 168). Og noget om snakken er der givetvis. Denne driftige herre blev nemlig ifølge Fortalen til *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* bd. 6 i 1760 beordret til at gå de kongelige »kommissionarer« de Hoffman og Dieckmann til hånd ved – som det hedder – »de Jydske Koloniers Anlæggelse«, efter forinden at have været virksom ved opdykningsforsøg i Vildmosen. Valdemar Andersen påviser, at Erichsen allerede i april 1761 skriver til Rentekammeret om kartofler til kolonisterne. Herfra bliver der svaret, at når der ikke kan skaffes kartofler hverken i kongeriget eller Holsten, må man indkøbe fra Hamburg »for billigste betaling«. Denne sending synes at være arriveret via Hjerting og puttet i jorden allerede sidst i juni samme år – efter at man forinden har skaffet sig kyndig vejledning hos præsterne Lüders i Glücksborg og Thun i Hjortlund om kartoffelavl (Andersen 1970: 168).

Denne korrespondence peger i to retninger: dels at tyskerne ikke har haft kartofler med hjemmefra; dels at man gerne ville dyrke kartofler på Alheden. Men hvem er »man«? Er det tyskerne selv, eller er det deres danske formyndere, der finder, at det vil være ønskværdigt, hvis disse tyske »forsøgskaniner« fik kartofler at ar-

bejde med? At Erichsen går i brechen for tyskerne på dette område kan måske tyde på – som Peter Henningsen med historikerens forsigtighed når frem til – som konklusion: at kartoffeltyskerne måske kan tillægges æren for kartofflens introduktion på den jyske hede (Henningsen 1995: 92). Jeppe Aakjær anfører da også om de første tyskere, der ankommer til Aarhus, at et par af disse har dyrket kartofler i Tyskland.

Men man kan med lige så stor ret hævde et dansk merkantilistisk synspunkt: at når tyskerne nu var kommet til den jyske Alhede, kunne man – med kommissærerne som mellemænd – lige så godt lade dem forsøge sig med kartoffelavl. Man kan i den forbindelse konstatere, at bl. a. *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* i disse år omkr. 1760 formeligt vrimler med forslag til opdyrkning, afgrødeforsøg og forslag til forbedring af landbruget og den spæde industri, i bl. a. Fredericia. Men ikke kun på den tidlige industris område kommer Fredericia i fokus. Det gælder også på kartoffelområdet. Her havde man i Fredericia kyndige fagfolk at rådspørge. Og måske er det så alligevel ikke Erichsen og kartoffeltyskerne, der er primus motorer; og måske er Erichsen i virkeligheden kun stik-i-rend-dreng for kommissærerne?

Vi har nemlig en tredje mulighed, som ingen har peget på: de reformerte huguenotters indflydelse også i forhold til kartoffeltyskerne. For både

Alhede- og Randbøl-tyskernes vedkommende ligger det fast, at de før deres færd ud på hederne gjorde holdt i Fredericia. Peter Helwig, som var blandt de første, der ankom til Danmark, opholdt sig i Fredericia fra oktober eller november 1759, indtil han i maj 1760 drog til Alheden (Andersen 1963: 184). Andre opholdt sig i Fredericia tilsvarende lang tid, nemlig det meste af sommeren 1760, fra ca. 1. maj til medio august – og til foråret 1861 for nogles vedkommende. Det forekommer helt usandsynligt, at han – og andre fra de ca. 100 familier der var indkvarterede i Fredericia – gennem en så lang periode ikke skulle have stiftet bekendtskab med huguenotterne og deres landbrug. Det gælder så meget desto mere som, at tyskerne helst holdt sig til deres trosfæller og i kolonierne ønskede at bo med folk af samme konfession (Andersen 1963: 179) – og hvad har da været naturligt end, at de reformerte blandt dem har opsøgt de reformerte i Fredericia?

Hvis det forholder sig således, har der været adskilligt at lære i Fredericia. I den ældste beskrivelse af Fredericia, J. N. Wilses *Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fridericia* fra 1767, hedder det: »Der ere faa Steder i Riget, hvor der avles saa mange Patater som her. Man ser de fleste paa den Reformeerte Mark« (Wilsen 1767: 240). Dette synes de reformerte huguenotter ifølge Hugo Matthiessen at have begyndt på allerede i 1740'erne. Derimod er der, på

baggrund af nærlæsning af Frederik d. 4.'s privilegietildeling til dem 1720, ikke grund til at tro, at de har givet sig af med kartoffelavl ved deres ankomst til Fredericia året forinden. Til gengæld kom de efter det med stor succes. Wilse anfører om huguenoternes avlsbrug:

»Men med alt dette ere de Reformerte Planteurer i Fridericia de ordentligste og flittigste saavel i Tobakspantning som i anden Jorddyrkning« (Wilse 1767: 238).

Denne anden jorddyrkning indbefatter bl.a. kartoffelavl. Herom anfører han:

»de fleste spise de selv, de øvrige enten sælge de eller fede Sviin med, til Brød, Stivelse eller anden Brug bruger endnu ingen dem her.«

Så meget står i det mindste fast, at tyskerne i Frederiksnaade og Moltkenberg på Randbøl Hede allerede i 1761 avlede kartofler. Mon ikke de her har fået inspiration fra vennerne i Fredericia sommeren og vinteren forinden? I hvert fald hedder det i Fortalen til *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* bd. 6 (1762), at kancelliråd Diechmann fra Fredericia ultimo juli 1761 gæstede kolonisterne på Randbøl Hede og her, ifølge rapporten herom sammesteds, kunne glæde sig over følgende nye resultater:

»1. Patater eller Jord-Æbler udi ønskeligste Vext, og fuldkommen saa gode, som ved Fredericia udi Plantagerne

2. Alle Slags Roer, Rødder, Ræddiker, Ærter, Bønner, Salater, Herse og

3. Bedste hvid og grøn Kaal«

Det er Fredericia, som er sammenligningsgrundlaget for Diechmann. Mon ikke han har haft sine gode grunde hertil? De kartofler, han her ser i »ønskeligste Vext«, kan ikke være dem, der ifølge Valdemar Andersen er puttet i jorden en måned tidligere (så hurtigt vokser kartofler ikke), men må stamme andetsteds fra; mon ikke fra Fredericia? Tanken er nærliggende, når man tager i betragtning, at tyskerne tilbragte vinteren dér. Det hedder i samme rapport ligeledes, at kolonisterne beder om at få opført en egen kirke på Randbøl Hede, da de finder det for langt at rejse til Fredericia for at komme til messe. Der har med andre ord været kontakt mellem Randbøl og Fredericia.

Nu er der imidlertid yderligere en misteltén at tage i ed. Det kunne nemlig tænkes, at huguenotterne i Fredericia slet ikke har villet give deres viden fra sig, og at dette er baggrunden for, at man kontakter pastor Lüders i Glücksborg for assistance. Dette er der dog ikke tegn på. I J. N. Wilses *Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fredericia* fra 1767 hedder det om kartoflerne:

»deres øvrige Brug og Nytte har kommet Bønderne i Nabolauget at plante dem ogsaa.« (Wilse 1767: 243)

Og skal man to en anden af de ældste Fredericia-beskrivelser, nem-

lig Johan Markus Dalgas' bog fra 1797 om de Reformertes etablering i Fredericia, synes der aldeles ikke at være tale om »forretningshemmeligheder«. Heri hedder det nemlig, i en fodnote, om kartoflerne:

»En af Kolonisterne, satte sig, for nogle Aar siden, ned i en Landsbye, 6 Mile herfra, han gjorde dem der bekendt med Kartofler, og nu dyrker man dem omhyggeligen i alle de Landsbyer der omkring, og velsigner den gode Fridericianer, der lærte dem denne Frugt at kiende. (Dalgas 1797: 31, note 22)

I Fortalen til *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* bd. 8 (1764) hedder det om hedeopdyrkerne på Alheden og Randbøl Hede, at de afsætter deres kartofler og havesager, herunder rødder, roer og hvidkål »i Viborg, Kolding, Fredericia og andre købstæder, hvor de kører til Torvs med deres Stude«. Man har nok vidst, hvor der var kunder.

Nærmere end som så kommer man næppe. Det synes ikke muligt at trænge længere ned i kildematerialet. Imidlertid er det ikke uvæsentligt at hæfte sig ved, at Hans de Hoffman i sine indberetninger fra heden et par år inden tyskernes ankomst – da han endnu boede på Skerrildgård ved Horsens – og i sine forslag til, hvorledes de kunne udnyttes, overhovedet ikke nævner kartofler – og det til trods for at han bl. a. peger på de reformerte i Fredericia som mulige hedeopdyrkere (Aakjær 1919: 654). Det er derfor nærliggende at

tro, at der, da han i 1760 bliver amtmand for Koldinghus len og i sin egenskab heraf residerer i Fredericia, er gået en prås op for ham, og at han har fået en helt ny opfattelse med hensyn til kartoffelavl.

Det er overmåde sandsynligt, at de Hoffman, der allerede i efteråret 1759 på Knudstrup kro havde erfaret, at et par af tyskerne var fortrolige med kartoffelavl, har kunnet lægge to og to sammen, da han kom til Fredericia. Og har han ikke selv kunnet, er det næppe heller uden betydning, at hans kolonisationskollega Andreas Diechmann forinden havde været proviantforvalter for de kongelige magasiner i Fredericia. Måske har han hvisket de Hoffman noget i øret?. Hvis derimod tyskerne selv har hentet inspiration hos huguenotterne i Fredericia synes kartoflens spredning at være sket »fra neden«, via mund-til-mund-metode eller via eksemplets magt. Men uanset om det ene eller det andet gør sig gældende, peger alle spor i retning af inspiration fra huguenotterne i Fredericia.

Merkantilisme og indvandring

Der er næppe tvivl om, at det var i den danske stats interesse, at kartoffelavlen blev udbredt dels hos tyskerne selv, dels ud over tyskernes eget virkeområde; på den måde at dyrkningsmæssigt ugunstige egne blev gjort frugtbare. Meget peger også i retning af, at tyskerne selv har haft interesse for sagen. Men dernæst ty-

der meget på, at begge parter: den danske stats embedsmænd og de menige kartoffeltyskere selv, har været under indflydelse fra huguenotterne i Fredericia; måske formidlet via de Hoffman og Diechmanns omtanke, måske på tyskernes eget initiativ. Og at de involverede i øvrigt ramte en merkantilistisk åre midt i den økonomiske tænkning, der ellers var ved at dreje i fysiokratisk og dermed mere liberalistisk retning.

Historien om kartoffeltyskernes indvandring er udtryk for den merkantilistiske tankegang, at hovedsagen var antallet af borgere i staten; dels som producenter, dels som fiskale objekter. Så betød det mindre hvilken herkomst de havde. Merkantilismen var på den måde udtryk for en udpræget *ius soli*-tænkning. Det afgørende var, at man som statsundersåt »drog sit strå til stakken« og gjorde nytte i samfundet. Ikke ens nationale tilhørsforhold. Overfor dette stod fysiokratismens mere nationale *ius sanguinis*-opfattelse, der gik ud på, at danskerne selv skulle tage fat. Ifølge fysiokraterne var jyderne blevet gjort sløve og uvirksomme af kronens og godsejernes herredømme. Fik bonden blot sin frihed, skulle han nok vise sig vindskibelig (Henningens 1995: 77 ff.).

Men lige netop på indvandringsområdet havde merkantilismen fortsat vind i sejlene – ligesom de vedblev at have det meget længe. Endda så længe, at den kunne knyttes til den vågnende nationalisme. Max

Engman har således set nærmere på debatten i Finland i begyndelsen af 1800-tallet og her påpeget den udtalte modvilje mod udvandring til Skt. Petersborg. Ledende folk som f.eks. landshøvdingene anså udvandringen som skadelig; man frygtede arbejdskraftmangel. Landshøvding Carl Mannerheim i Åbo anså udvandringen som farlig for et »folkefattigt« land som Finland og befrygtede især virkningerne for landbruget. Samtidig anførte han imidlertid også det merkantilistiske synspunkt, at udvandringen også var til skade for »Stats-Werkets inkomster« (Engman 1995: 48). Hans kollega Gustaf Aminoff i Kuopio hæftede sig til gengæld mere ved det nationale aspekt og gjorde gældende, at for så vidt som Finland skulle betragtes som en særlig stat og ikke som en provins under Rusland, måtte det være muligt at hjemle begrænsninger i adgangen til at udvandre (Engman 1995: 47). Senere i århundredet, da den nordiske masseudvandring til Amerika tog fart, var det ikke ualmindeligt at anklage emigranterne for landsforræderi.

Indvandring og nationalisme

På den anden side kan man ikke se bort fra, at de mange veldokumenterede skærmydsler mellem tyskerne og danskerne kunne være udtryk for en national konflikt. Hvis det er tilfældet, har vi så at sige at gøre med et udslag af »national bevidsthed før nationalismen«. Dvs. en tilbage-date-

ring af opkomsten af national selvbevidsthed. Visse forskere, som f.eks. Bo Lindberg, mener af analytiske grunde, at denne tidlige nationalisme retteligen bør betegnes som »national identitet«.

Den herskende konstruktivistiske opfattelse inden for nationalismeforskningen ser normalt den nationale vækkelses »take off«-periode som de første tiår efter 1800. Og givet er det, at der her skete et voldsomt boom i nationalistisk litteratur, propaganda og symbolinventar; men måske skal vi alligevel noget længere tilbage i eftersporingen af de første tegn på national vækkelse.

For Finlands vedkommende har man diskuteret Anjala-oprøret mod Gustav 3. som det første udslag af en selvstændig finsk nationalisme; uden at der dog er enighed herom (Blomstedt 1965). Som led i bestræbelsen på tilbagedatering af den nationale selvbevidsthed har Max Engman kunnet datere det berømte diktum, som normalt tillægges A.I. Arwidsson, om at »svenskere kan vi ikke blive, russere vil vi ikke blive – lad os derfor blive finner« tilbage til Eric Gustaf Ehrström i *Åbo Morgonblad* i 1821 og måske endda videre tilbage til nogle privatbreve fra Gustaf Mauritz Armfeldt i 1811 (Engman 2000: 294 f.). Senest er det blevet fremført, at Pehr Adrian Gadds disputats helt tilbage i Åbo 1775 om kærlighed til fædrelandet ikke kun handlede om en universalistisk politisk-patriotisk kærlighed til »territori-

eriet«, men også om et kulturelt perspektiv, der banede vej for national selvforståelse, og endelig har Johan Nordin påpeget Johan Gustaf Ehrenswårds betragtninger fra 1779 om finnernes trang til selvstændighed og had og jalousi i forhold til Sverige (Nordin 2000). Spørgsmålet er imidlertid, hvor repræsentative Ehrenswårds synspunkter er.

For Norges vedkommende har ikke mindst Kåre Lunden taget afstand fra den konstruktivistiske nationalismetænkning og har i den forbindelse argumenteret mod det hyppigt fremførte synspunkt, at Eidsvoll 1814 var en forudsætning for norsk nationalisme; han ser snarere begivenhederne i forbindelse med den norske løsrivelse fra Danmark som en effekt af samme. Lunden slår i den forbindelse fast, at i hans undersøgelser af norske kilder fra de sidste tiår i 1700-tallet bliver ordet nation brugt lige så ofte som den patriotiske begreb »fædrelandet« (Lunden 1992: 67). Også Olav Christensen har været interesseret i 1770'ernes norskheds-vækkelse; dels blandt de norske studenter og intellektuelle i København, dels i lærde kredse i Trondheim under ledelse af Gerhard Schøning (Christensen 1998).

I Danmark har Ole Feldbæk ligeledes søgt at nuancere den nok så håndfaste opdeling i før og efter 1800 og slået til lyd for tegn på en dansk nationalisme i sidste fjerdedel af 1700-årene, indledt af Tyge Rothes nationale kulturprogram fra 1759

(Feldbæk 1984). En sådan tilbagedatering strækker sig imidlertid som hovedregel tilbage til tiden efter Struensee, hvor toneangivende og opportunistiske danske kredse kunne drage fordel af en modvilje mod tyskheden; til fremme af egne interesser.

Det, som derimod ikke er undersøgt med samme vægt, er tiden før Struensee, dvs. før 1770. Kan man også her spore en tyskermodvilje og en spirende dansk national selvbevidsthed? Og kommer den i så fald til udtryk i synet på kartoffeltyskerne i 1760'erne? Når dette spørgsmål trænger sig på, skyldes det ikke mindst, at Tyge Rothe i 1759 var inde på, at kærlighed til fædrelandet ikke kun fandtes blandt samfundets borgere, men også hos almuen (Feldbæk 1984: 274).

Her kan vi vende tilbage til Trap-pauds breve. Ganske vist tilhørte han som amtmand ingenlunde almuen, men han havde dagligt sin gang blandt både kartoffeltyskerne, håndværkerne og de lokale danske bønder. Endvidere må det anføres, at han var uhyre kritisk overfor det, der foregik på Alheden i disse år, hvorfor der nok kunne være anledning til at lufte en tyskheds-animositet. Dette er imidlertid ingenlunde tilfældet. Generelt omtaler han tyskerne som »Colonisterne«. End ikke i forbindelse med det ovenfor omtalte mord bruges anden betegnelse. Kun ganske få gange omtales kolonisterne som »tydske«; og dette sker ikke i for-

bindelse med nogen som helst form for national stigmatisering.

Men at der var konflikter mellem de danske bønder og kolonisterne er (jf. ovenfor) på den anden side hævet over enhver tvivl. Spørgsmålet er imidlertid, hvad der har forårsaget dem. Valdemar Andersen skriver, at den stærke kritik på Alheden af kolonisterne havde sin rod i den lokale befolknings afvisende holdning til hedesagen i al almindelighed (Andersen 1970: 194). Denne opfattelse styrkes af forholdene på Randbøl Hede. Her var kritikken ikke så stærk som på Viborgegnen. Naboernes holdning var mere neutral, hvilket formodentlig kan tilskrives den omstændighed, at de ikke som på Alheden kunne føle sig gået for nær ved kolonisationen, idet heden her var købt og betalt af staten (Andersen 1970: 205).

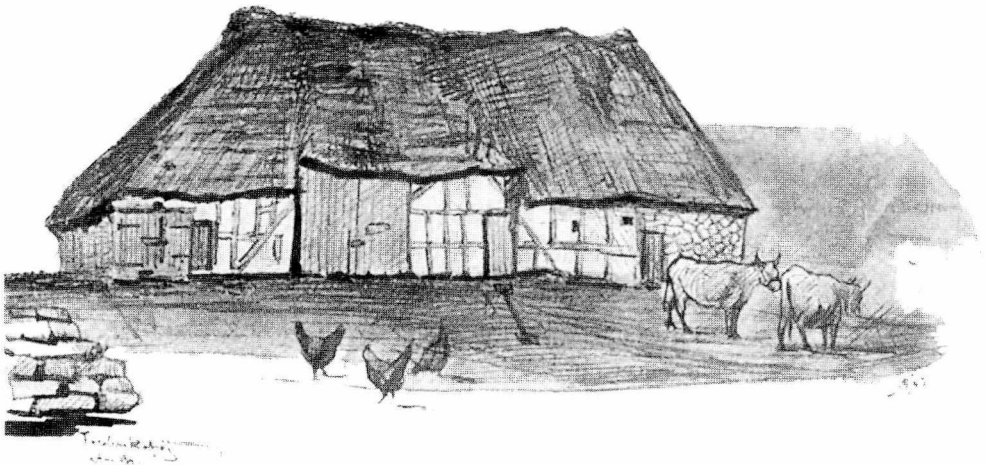
Men hvilke konkrete forhold var det, som gav anledning til konflikt? Her kan man for det første pege på et sagsforhold, som Niels Blicher omtalte allerede i 1795, nemlig at kolonisationen indebar indskrænkning i de omliggende landsbyers udnyttelse af lynghederne og tørvemoserne til eget brug (Blicher 1978: 45). Dvs. at kolonisationen medførte tab af hævdevundne fri- og rettigheder og derved anfægtede en traditionel hedebondelevsførelse. For det andet har det – og ikke mindst på baggrund af ovenstående indskrænkninger – været en anstødssten at være vidne til de friheder, som kolonisterne nød godt af.

De betydelige tilskud har næppe været ukendte. For det tredje må det anføres, at forholdet til kolonisterne ikke er blevet bedre af, at de danske bønder blev udsat for tvangsafleveringer af fourage og pligtkørsler – bl. a. til opførelsen af Frederiks kirke 1765 (Andersen 1970: 175).

Imidlertid må man være varsom med at overfortolke disse konflikter. Det er mere sandsynligt, at de havde sin rod i misundelse og forbitrelse over angreb på traditionelle rettigheder end i spørgsmålet om nationalt tilhørsforhold. Og at danskerne så skævt til, at tyskerne drak vin, kan næppe undre. Det som var luksuriøs ekstravagance for den ene part, var en daglig foreteelse for den anden.

Her spillede uvidenhed ind. Vindriking er som bekendt ikke et spørgsmål om nationalt tilhørsforhold og folke-adkomst. Her er *ius soli* mere afgørende end *ius sanguinis*. Vi kan med andre ord for 1760'ernes vedkommende med megen sikkerhed lade national identitet ude af billedet på Alheden.

Tilsvarende gælder for Fredericias vedkommende. Hverken hos Wilse i 1767 eller hos Dalgas i 1797 ser man tegn på fremmedhad, endsige modvilje. Ejheller sprogbrugen som sådan afslører national bevidsthed. Dalgas skriver om huguenotterne, at han vil betragte dem ud fra to synspunkter, nemlig som »et Selskab af Plantere, bekiendt under Navn af den franske

Laden i en kolonigård fra midten af 1700-tallet. Tegnet af Valdemar Niiendam omkring år 1900. Fra: L. Mylius Erichsen: *Den jyske Hede før og nu*, København 1903.

Kolonie« og som et »*Religionsselskab*«. Men den franske afstamning berøres knap nok. Til gengæld betones igen og igen deres »Vindskibelighed«. Intetsteds i bogen markeres der distance til dem som u-danske, men ét sted anføres det dog, at kolonisterne

»fortiener at beskyttes imod nogle Smaaaanders Angreb, der ei see Tingene uden gennem deres egne Smaafordele.« (Dalgas 1797: 23).

Det ligner dog også her mere smålig misundelse end noget andet, og sådanne angreb er i øvrigt ifølge Dalgas uberettigede, for så vidt som kolonisterne overfor de unge mennesker blandt dem bestræber sig på, at »indaande dem Kierlighed til deres Fødested (Dalgas 1797: 27)

Det eneste sted i Dalgas' beskrivelse, hvor der er reference til nationale spørgsmål, er i den afsluttende »Efterretning om Kolonierne på Frederiks-Hede og Rambøl-Hede«, baseret på rejser hertil 1783. Heri står at læse, at »I Henseende til Religionen, saa er den største Deel af dem Nationale, men der befinder sig og nogle reformeerte Familier hist og her adspredte.« (Dalgas 1797: 72)

Som helhed må man derfor for kartoffeltyskernes vedkommende slå fast ved, at den kritik mod den første fases kolonisation, der bredte sig i årene efter 1760, ikke så meget rettede sig mod kolonisternes tyskhed som mod deres »liderlighed« generelt. Der findes ganske vist sporadiske tegn i kilderne fra de første år i 1760'erne på en national kritik, men

som Arne Jarrick så rigtigt har gjort opmærksom på i en indkredsning af, hvad mentalitetshistorie er, er det ikke nok at finde et par enkeltstående kildebelæg. Man må lede efter »serier« af lignende art og/eller se på, om kilden, hvori det enkeltstående »bevis« forekommer, også i sin helhed repræsenterer samme syn på det enkelte tilfælde (Jarrick 2000). Dette er på ingen måde tilfældet for kartoffeltyskernes vedkommende. Anti-tyskhed er ganske vist ikke det samme som pro-danskhed, men ingen af delene er på nogen måde fremtrædende i synet på kartoffeltyskerne. Det er med andre ord ikke her man skal søge efter en tidlig national almuedanskhed. Måske kan det også skyldes, at disse hedeopdyrkere ganske enkelt var for få og for svage til, at man på dette tidspunkt gad ofre nationalistisk energi på dem. For de toneangivende kredse i hovedstaden kunne de ikke udgøre en trussel, og at jyske bønder måtte føle sig klemt har næppe givet anledning til større kvaler i samme kredse ...

Sagt på en anden måde: at der ikke er tegn på pro-dansk nationalisme på dette område må ganske vist ikke foranledige os til en slutning *ex negativo* og *e silentio* om, at der ikke var tale om dansk national selvbevidsthed også før Struensee. Blot ved vi endnu ikke meget herom. Her – som i de øvrige nordiske lande – forstås en vigtig forskningsopgave. For nærværende er der blot peget på den. Men så meget kan dog konstateres,

at end ikke i forbindelse med den første, noget tvivlsomme tyske indvandring, var der tegn på, at sagen blev udnyttet til nationale formål.

Først senere i 1700-årene, op mod 1800, gjorde man i den offentlige debat gældende, at det nok havde været bedre med jyske bønder. Nu blæste der nye nationalistiske vinde (Henningsen 1995: 101). Vi ser tilsvarende danskheds-markeringer hos Niels Blicher i 1795. Han taler om, at *»Kolonisationen har udelukt et betydeligt Antal af Landets egne Børn fra visse store Fordeele.«* (Blicher 1978: 45).

Tilsvarende henvender han sig, på den ene side patriotisk underdanigt og på den anden side nationalt djærvt, med en kritik af *»Vor viise og milde Regiering«*:

»Hvor sørgeligt for Eders gode Hierter, om I misledte af Ukyndige, toge Brødet fra Eders egne velartede Børn og kastede det for uwærdige Fremmede.« (Blicher 1978: 44).

Her kritiseres både smed og bager. Kritikken mod mellemmænd som Moritz og von Justi var hård. Det hed sig, at de først og fremmest havde villet mele deres egen kage. I dag ville man måske snarere sige, at deres ønske om at hjælpe såvel staten som indvandrerne havde karakter af, med Jens Arup Seips formulering, at være et *»vikarierende motiv«* for pleje af egeninteresse. Det samme kan siges om den tilsyneladende så indvandringsvenlige Henning Stiwitz.

Afslutning

Det blev indledningsvis anført, at kartoffeltyskerne er omgærdet af en vis mytologisk overlevering. Der er ovenfor ført bevis for, at de kun til en vis grad bærer deres navn med rette. Det var næppe dem, der indførte kartofflen til Danmark. Æren herfor må tilskrives en anden indvandrergruppe, nemlig huguenotterne i Fredericia. Men takket være kartofflen kunne de overleve på de jyske heder, samtidig med at de via kartoffel-epitetet fik ry for nok at være anderledes, men også stræbsomme. I selve kartoffeltilknytningen ligger associationer til en spartansk og nøjsom livsførelse. Da først de værste vildskud var fjernet, stod der en flok indvandrere tilbage, der stiltfærdigt indføjede sig i rækken af upåagtede, hårdtarbejdende hedeslidere, og som derfor havde et godt ry. Man knoklede løs på heden i sit ansigts sved; som de danske naboer. På den måde adskilte de sig ikke fra senere indvandringsgrupper som svenske tjenestepiger og polske roearbejdere – eller arabiske grønthandlere og pakistanske akademikere for den sags skyld.

For så vidt som alle tog del i samme arbejdsomheds-etos, var de forskellige, der var tale om, mere af etnisk end af national art. I et nordisk konformitetssøgende samfund som det danske med betoning af arbejdsomhed og nøjsomhed var flid og spartansk livsførelse langt hen i stand til at opveje ejendommelighed og anderledeshed. Spændingerne i

lokalområdet mellem danskerne og tyskerne er ganske vist først for alvor ophørt i løbet af 1900-tallet, men de udviklede sig aldrig til en national trussel endelige til en faretruende tilstand. Fra 1845 blev der anvendt dansk sprog i de lokale koloniskoler, og 1870 er formentlig slutåret for tyskesprogede gudstjenester i Frederiks kirke. Hverken under

Treårskrigen eller i årene 1919-20 synes kolonisterne at have optrådt udansk.

Set i lyset heraf kan man tale om en vellykket indvandring – men starten var besværlig; ikke mindst fordi der var svage kort både blandt kolonisterne og blandt de danskere, der rådgav dem og administrerede indvandringen.

LITTERATUR

- Andersen, Valdemar 1963: Vorbasse – et hedesogns historie. Kolding: Konrad Jørgensens Forlag.
- Andersen, Valdemar 1970: Den jyske hedekolonisation. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Andersen, Valdemar 1975: Fra Alheden – lyng-landbrug-plantager. Herning: Poul Kristensens Forlag 1975.
- Blicher, Niels 1978: Topographie over Vium Præstekald af Niels Blicher 1795. Udg. Af Blicher-Selskabet ved Ella Jensen. Herning: Poul Kristensens Forlag.
- Blicher, Steen Steensen 1839: Viborg Amts Beskrivelse. København.
- Blomstedt, Yrjö 1965: Den finländska självständighetsrörelsen på 1780-talet – ideologi eller politisk spekulation, in: Historisk Tidskrift för Finland vol. 50.
- Christensen, Olav 1998: En nasjonal identitet tar form, in: Øystein Sørensen (red.): Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Dalgas, Johan Markus 1797: De Reformertes Etablissement i Fredericia. København.
- Danmarks og Norges oekonomiske Magazin bd. 6 1762. København.
- Danmarks og Norges oekonomiske Magazin bd. 8 1764. København.
- de Hoffman, Hans 1780: Samtale angaaende Hedernes Dyrkning og Forbedring i Jylland, som et A nhang til Hr. Conferentzraad og Amtmand Fleischers Agerdyrknings Cathecismus. Odense.
- Dombernovski, Lotte 1975: »Slagsmaal ere nu om Stunder langt mere sjældne«. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Engman, Max 1995: Petersburgska vägar. Helsingfors: Schildts.
- Engman, Max 2000: Lejonet och Dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830-1890. Stockholm: Atlantis.
- Feldbæk, Ole 1984: Kærlighed til fædrelandet, in: Fortid og Nutid bd. 31, hefte 1.
- Henningsen, Peter 1995: Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900. Grindsted: Overgaard.
- Jarrick, Arne 2000: Vad representerar mentalitetshistorien?, in: Johan R. Norberg (red.): Studier i idrott, historia och samhälle. Tillägnade professor Jan Lindroth på hans 60-årsdag 23. februar 2000. Stockholm: HLS Förlag.

- Kayser Nielsen, Niels 2000: Huguenotter og kartoffeltyskere. Træk af kartofflens kulturhistorie, in: Fortid og Nutid 2000: 4.
- Kristensen, Laust 2000: Skjoldbjerg. Kartoffeltyskere og hedekolonisering, in: Fra Ribe Amt 2000.
- Lunden, Kåre 1992: Norsk grålysing. Norsk nasjonalisme 1770-1814 på allmenn bakgrunn. Oslo: Det norske samlaget.
- Nordin, Johan 2000: Nation och tradition hos Gustav III. Kommentar till Henrika Tandefelt, in: Historisk Tidskrift 2000: 4. Tema Sverige-Finland.
- Skjold Petersen, Karsten 2001: Den danske hærs hvervning af soldater i slutningen af 1700-tallet, in: Fortid og Nutid 2001: 3.
- Skrubbeltrang, Fridlev 1966: Det indvundne Danmark. København: Nordisk Forlag.
- Warring, Anette 2001: Historie og erindring i dansk historiekultur, in: John T. Lauridsen (red.): Magasin fra Det Kongelige Bibliotek. Særnummer 2001: Historien i samfundet.
- Wilse, J. N. 1767: Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fredericia. København.
- Österberg, Eva 1994: Från våldssamhälle till stöldsamhälle, in: Anders Björnsson (red.): Vad våldet har skapat. Om brott och straff i svensk och europeisk historia. Stockholm: Carlsson.
- Aakjær, Jeppe 1919: Hedens Peublering eller: Af den gamle Amtmands Papirer, in: Samlede Værker bd. 5 – Af min Hjemstavns Saga. København og Kristiania: Gyldendal og Nordisk Forlag.